

PELCZÉDER KATALIN, A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás.

Habilitációs értekezés összefoglalója*

Debreceni Egyetem, Debrecen, 2022. 178 lap

Opponensek: JUHÁSZ DEZSŐ, TÓTH VALÉRIA

A habilitációs előadások időpontja: 2022. május 9.

1. Az Árpád-kori oklevelekre nemcsak a történettudományban és a diplomatikában tekintenek alapvető fontosságú forrásként, hanem a nyelvtörténészek érdeklődésére is számot tartanak a bennük lévő magyar nyelvi anyag miatt. Ezt jól mutatja az is, hogy a nyelvemlék-monográfiák írásának hosszú időre visszanyúló hagyománya van a magyar nyelvtörténetben. Habilitációs értekezésem témája a Bakonybéli összeírás (1086/11–12. sz. vagy 12. sz. k./+12–13. sz./+13. sz.), melynek négy, különböző időben íródott része közül a legkorábit minden kétséget kizáróan hitelesnek tartja a mai diplomatikai irodalom.

Az oklevél jelentősége korai és részben hiteles volta mellett magyar nyelvű szórványainak viszonylag nagy számában rejlik. A hiteles és hamis részeket egyaránt tartalmazó későbbi hozzátoldások adatai a bizonytalan kronológiai státuszú források vizsgálatára kidolgozott módszertani eljárások alkalmazásával szintén jól hasznosíthatók a nyelvtörténeti kutatásban. Az oklevél magyar nyelvű szórványait általános nyelvtörténeti (elsősorban hang- és helyesírás-történeti) szempontok szerint jellemzem; a helynevek elemzése során pedig a történeti helynév-rekonstrukciónak a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott elveit érvényesítem, melyet a Tihanyi alapítólevél vizsgálatokor alkalmazott (A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás, 2010). A fenti módszertant más kutatók is használták korai szórványemlékeink nyelvi elemzése során az utóbbi években; ezek tanulságait és eredményeit is igyekeztem munkám során hasznosítani.

Az elemzés célja az oklevél, illetve az egyes oklevélrészek nyelv- és helynévtörténeti forrásértékének a feltárása. A nyelvtudományi vizsgálatokban ez idáig mellőzött oklevél monografikus igényű bemutatásával kapcsolodom ahhoz a kutatási irányhoz, amely mintegy másfél évtizede újra fokozott figyelmet fordít a 11. századból ránk maradt források nyelvi elemzésére.

2. Az értekezés öt fejezetből áll, ezek tartalmát mutatom be a továbbiakban.

2.1. Az első fejezetben az oklevél keletkezésének a körülményeit, az egyes részek datálásával és filológiai megítélésével kapcsolatos véleményeket mutatom be a történettudományi és a diplomatikai szakirodalom áttekintésével. Az oklevél hitelességének és az egyes részek korának a megítélésével kapcsolatosan számos kétség merült fel. A nyelvi elemzést megelőzően elengedhetetlen a fenti körülmények tisztázása, mivel ezek a tényezők meghatározó jelentőségűek az oklevél nyelvtörténeti hasznosíthatóságát és a benne lévő nyelvi anyag feldolgozásának mikéntjét illetően.

A bakonybéli bencés monostort I. István király alapította Szent Móric tiszteletére. Alapításának időpontja bizonytalan (1018 körül, 1020 körül vagy az 1030-as években); 1037-es datálása alapítólevelét nem tartják hitelesnek.

---

* Megjelenés: A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás. A Magyar Névtan és Névazonosság Kivizsgáló Kiadványai 56. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2022. 274 lap + mellékletek.

A Bakonybéli összeírás az egyházi birtok- és vagyonösszeírások sorába illeszkedik. Az I. része I. László uralkodása idején és az ő jóváhagyásával készült 1086-ban, 57 sorból áll, eredetinek és hitelesnek tekinthető. A II. rész az 57–72. sorig terjed, tartalmát tekintve hitelesnek tartja a kutatás, eltekintve attól a néhány, korabeli hamisításnak vélhető szótól, amelyek I. Istvánra hivatkoznak. Keletkezési idejével kapcsolatosan két feltételezést kell fontolóra venni: a 11–12. század fordulója (illetve a 12. század eleje) vagy a 12. század közepe. Kérdéseket vet fel az is, hogy bár ez a rész tartalmilag két elkülönülő egységből áll, a kézírás egyezősége miatt egybetartozásukat a kritikai kiadás kétségtelennek tartja. A 73–75. sorra és a hátoldal 1–8. soraira kiterjedő III. rész hamis hozzátoldás, mely a 12. század végén vagy a 13. század elején íródhatott. Forrásául ugyanezen oklevél I. és II. részén kívül Pannonhalma 1001-es hamis kiváltáslevele és II. Béla 1131-es oklevele szolgáltak; az utóbbival huszonnégy magyar nyelvű szórványegyezés is megállapítható. A IV., szintén hamis részt, amely az oklevél hátoldalán mindössze három sort tesz ki, a 13. században írták hozzá az oklevélhez. Ez egy Vak Bélának tulajdonított, hamis, 1135-es keltezésű (de valójában 1249-ben készült) oklevél kivonata; a két oklevélben hét helynévi szórvány egyezik meg.

2.2. A második fejezetben a Bakonybéli összeírás szövegét közlöm: először betűhív formában GYÖRFFY GYÖRGY kritikai kiadása alapján, majd annak DRESKA GÁBOR által készített, 2013-ban megjelent magyar fordítását. A helyneveket, a bizonytalan tulajdonnévi státuszú helymegjelöléseket és a köznévi szórványokat egyaránt félkövér betűtípussal emeltem ki.

2.3. Az értekezés központi, harmadik fejezetében az oklevél helyet jelölő magyar szórványainak a részletes elemzését végzem el oklevélrészenként haladva, azon belül pedig lineárisan, az adatok előfordulásának a sorrendjében. Az oklevél összesen 117 helyre utaló megjelölést tartalmaz; az ismétlődéseket figyelembe véve ezek alapján 107 részletes névelemzés született. Címzőként nemcsak az egyes helyek magyar nyelvű helynévi, illetve földrajzi köznévi említéseit vettem fel, hanem egyrészt azokat a latin vagy latinizáló formában megjelenő neveket is, melyek mögött a korabeli élőnyelvi használatban magyar nevet feltételezhetünk (pl. *rus Bessenorum*, később *Besenyő-tarló*; *Beliensis*, azaz *Bél*); másrészt azokat a bizonytalan helynévi státuszú latin szerkezeteket, amelyeknek az egyik tagja magyar elem, mégpedig többnyire személynév (pl. *arbustarum Bolug*).

Az elemzés során a történeti helynév-rekonstrukciónak a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott elveit alkalmazom. Az elemzés több lépésből áll, az etimon meghatározása csupán az egyik eleme. Elsőként elvégzem a név lokalizációját és a hely fajtájának a felderítését (például településnév, víznév, domborzati név). Ez fontos mind a helynév későbbi adataival való azonosításának, mind a név tipológiai jellemzésének a szempontjából. Ezután megvizsgálom a nevet a saját forrásában (az oklevélben), annak kontextusában; ennek részeként a magyar szórvány és a latin szöveg viszonyát is tanulmányozom. Az adatokat kronológiai sorrendbe állítva a helynevet a teljes adatsorában is elemzem; ennek része a helyesírás- és hangtörténeti elemzés is. Jellemzem a helynevet a névtípusának elemeként keletkezéstörténeti, funkcionális-szemantikai és szerkezeti sajátosságai szerint, továbbá feltérképezem az azonos elnevezések Kárpát-medencei névföldrajzát és bizonyos esetekben az adott név közvetlen névkörnyezetét is.

Ennek a többdimenziós vizsgálatnak számos olyan előnye van a hagyományos etimológia módszertanával szemben, amely fontos lehet a nyelvi és az etnikai rekonstrukció szempontjából is. Az elemzés során általában véve tekintettel voltam az oklevél jellegére, az egyes oklevélrészek keletkezési körülményeire, valamint a hamis kiegészítések ismert forrásaira is.

2.4. Munkám negyedik fejezetében az oklevélnek mint nyelvemléknek az általános nyelvtörténeti tanulságait tárgyalom. Annak a kérdésnek igyekszem utánajárni, hogy az összeírás különböző részeiben szereplő szórványoknak milyen mértékben adhat hitelt a nyelvtörténeti kutatás, illetve melyik kor nyelvallapotára nézve vonhatunk le az adataiból következtetéseket.

A másolt, a hamis, illetve az interpolált okleveleket a nyelvészeti elemzés szempontjából bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek nevezzük; ezeknek a tanulmányozása korábban kevesebb figyelmet kapott a nyelvtörténeti kutatásokban. A negyedik fejezet első alfejezetében a hamisítványok nyelvtörténeti hasznosíthatóságának a lehetőségeit tárgyalom, majd bemutatom a Bakonybéli összeírás három hozzátoldott részének a megírásához forrásként felhasznált okleveleket, és összevetem az egyező szórványokat nyelvi jellemzőik szempontjából. Az összevetés támpontot nyújthat a hamisító esetleges archaizáló magatartására nézve, és lehetségesé válik az oklevél nyelvi síkjainak egymástól való elkülönítése. Megállapítható, hogy a három későbbi hozzátoldás esetében nemcsak más oklevelek forrásként való felhasználásával és nyelvi hatásával kell számolnunk, hanem az eredeti, azaz az első oklevélrészrel is. A hamisítási eljárás végeredményeképpen a többszöri kiegészítések során tulajdonképpen egy, az egységesség benyomását keltő oklevél jött létre. Ez alól csupán az utolsó rész képez kivételt, amelyben – egyetlen rövid tartalmi utaláson kívül – nem fedezhető fel a hitelesség látszatára való törekvés, sem az írásképből, sem a nyelvi jellemzőkből. Az oklevél első két részében található szórványok hiteles képet adhatnak keletkezésük idejének, azaz a 11. század végének, 12. század elejének a nyelvallapotáról; míg a III. és IV. részben található – egyébként csekély számú – szórvány esetében szembesülünk azzal a tényezővel is, hogy az adott szóadat a hamisítás korának vagy a hamisított kornak felel-e meg.

A második alfejezet helyesírás-történeti elemzése az alábbi tanulságokkal szolgál. Az I. rész döntően 11. századi jegyeket mutat, azonban bizonyos helyesírási sajátosságoknak a szakirodalomban jelzettnél valamivel korábbi megjelenését tapasztalhatjuk: a [k] jeleként a *q* és a *ch*, a [cs] jeleként az *s*, a [sz] jeleként az *sc* inkább csak a 12. századtól váltak jellemzővé. Ezek a jellegzetességek is szerepet játszhattak abban, hogy az oklevélrész keletkezési idejének és hitelességének a megítélése a diplomatikai irodalomban sokáig kérdés volt. A II. rész helyesírási jegyei megegyeznek az I. oklevélrész sajátosságaival, de ez nem feltétlenül az I. rész utánzási szándékának a következménye: lehet a kis időbeli távolság is. A III. és a IV. rész helyesírási sajátosságai határozottan későbbi állapotot mutatnak a két korábbi résznél. A III. rész némely helyesírási jellegzetességében tetten érhető a scriptor azon szándéka, hogy megteremtse a hitelesség látszatát, és leplezze a hamisítását. Feltehetőleg a tudatos nyelvi archaizálás példájának tarthatjuk a [v] jelölését *uu*-val és a [k] jelölését *c*-vel, ugyanis ezek a 13. század elejét már nem jellemző hangjelölési megoldások egyezést mutatnak a két, előzményül szolgáló oklevélnek – a Bakonybéli összeírás 1086-os részének és egy 1131-es keletkezésű oklevélnek – a jelölési módjával is. A IV. rész nyolc helynévi adatának írásmódja viszont a 13. század közepe állapotnak felel meg.

A szórványok hangtörténeti elemzésével megállapítható, hogy az 1086-os rész számos, a legrégebbi okleveles szórványainkra jellemző jegyet mutat: ilyen a tövéghangzóknak a Tihanyi alapítólevélben tapasztalhoz hasonló aránya; a magánhangzókat jellemző zártsági fok és illabialitás; a [β] és [γ] kiesését követő hiátusos formák; a [β], [χ] és [γ] fonémák megléte utaló alakok. A III. részben talán archaizálásra utaló jegyként értelmezhető négy *-di* végű személynév. A IV. rész helynevei alakilag a 13. század közepi állapotnak megfelelőek: például a *Vertus* és a *Uindurna* labializálódott második szótagbeli magánhangzói; vö. I. rész: *Uuertis* és *Uuindirn(a)*.

2.5. Az értekezés utolsó fejezetében az oklevelet a helynévtörténeti kutatás szemszögéből mutatom be.

Először áttekintem a magyar elemek latin szövegbe történő beillesztésének nyelvi megoldásait és az oklevél latin nyelvű helynévhasználatát, majd összefoglalom, hogy mindezekből milyen tanulságok vonhatók le a magyar helynevek morfológiai felépítésére és a korabeli helynévhasználatra vonatkozóan. Az egyes szövegbeillesztési eljárások megválasztását illetően határozott szabályok ugyan nem állapíthatók meg, ám néhány jellegzetességet azért érdemes lehet kiemelni. Feltűnő például, hogy a két korai oklevélrészben feltűnően magas (38%) a megnevezőszós szerkezetek (pl. „Secunda villa est, que vocatur *Quiar*”) előfordulási aránya a közelmúltban ebből a szempontból is elemzett hasonló korú oklevelekhez képest (10–25%). A másik két jellemző típus a latin földrajzi köznévv + magyar helynév (pl. „in villa *Soriul*”) és a latin prepozíció + magyar név típusú szerkezet (pl. „iuxta *Bokon*”); előfordulási arányuk az I. és II. oklevélrészben 28% és 30,5%. A latin és a latinizáló névhasználatnak a következő eseteire találhatunk egyértelmű példákat: 1. magyar helynevek alapján fordítással létrehozott latin helynevek, melyeknek tagjai általában közszóval vagy személynévvel könnyen azonosíthatók (pl. „Sexta villa, que dicitur *Andree episcopi*”, később *Endrepüspöki* ~ *Endréd*; „*rus Bessenorum*”, később *Besenyő-tarló*); 2. a latin névforma szóképzés útján való megteremtése (*Beliensis*). A Bakonybéli összeírásban a latin helynévhasználat csupán néhány településnévre jellemző, emellett egy-két mikronév esetében kisebb-nagyobb valószínűséggel feltételezhető a névfordítás lehetősége. Mindegyik példa az oklevél I. és II. részében található.

A fejezet következő részében összegzem a helynévi említések lokális jellemzőit és névrendszertani sajátosságait, részletesebben kitérve az oklevél idegen eredetű névrétegére is. A helynévi szörványok nyelvi rekonstrukciójában fontos szerepet tölt be a lokalizálás és a helyfajta megállapítása. Ez ugyanis lehetővé teheti az egyes nevek akár máig tartó adatsorának a feltárását, ami pedig sokat segíthet a név keletkezésének és változási folyamatainak a vizsgálatában. Az apátságok a Bakonybéli összeírás négy részében említett birtokai meglehetősen nagy területen találhatóak, de a birtokok döntő hányada az apátsághoz közel helyezkedett el, Bél körül mintegy 30–35 km sugarú körben (Koppány, Szücs, Farkashegy, Ketellaka, Kajár, Tarján, Tevel, Noszlop, Borsod, Bódé, Csepel, Paloznak, Márton, Akol, Tés, Gyón). A távolabbi birtokok nagy része a szomszédos megyéknek a Veszprém vármegyéhez közeli, azzal határos részein található. A helyek általam leginkább lehetségesnek tartott lokalizációját a mellékletként csatolt térképen is ábrázoltam.

A helynévrendszertani elemzést helynévfajták szerint végzem el, elkülönítve a természeti és a műveltségi nevek kategóriáját, melyek nyelvi jellegüket és keletkezésüket, illetve a névszociológiai, megnevezési helyzetüket tekintve is különböznek egymástól. A teljes oklevél helyneveinek 63%-a műveltségi név, 37%-a természeti név. A műveltségi nevek 91%-át településnevek alkotják, melyek egy név (a *Ketel loca*) kivételével egyrészes szerkezetűek. A településnevek legnépesebb csoportját a személynévből alakultak képezik (37%), ezt a természeti környezetre utaló, szintén metonimikus elnevezések követik (21%), a többi név pedig számos más kategória között oszlik meg. A természeti neveken belül a műveltségi nevek között tapasztalható képest nagyobb arányt képviselnek a kétrészes nevek (33%); ezek alaptagja minden esetben földrajzi köznévv. Az egyrészes nevek – amelyeknek 78%-a vizet jelöl – szemantikai és névkeletkezési szempontból is színes csoportot alkotnak. Kevés olyan név van a Bakonybéli összeírásban, amelynek a keletkezését más nyelvből magyarázhatjuk: három településnév – *Ploznic*, *Prez(t)eg*, *Zelch* – és öt víznév – *Grenice*, *Toplouuiza*, *Drawa*, *Murzol*, *Wag* – esetében áll fenn kétségtávol a szláv névadás vagy közvetítés lehetősége. A fejezet utolsó részében ezeket a helyneveket vetem alá alaposabb elemzésnek a helynév-rekonstrukció

eljárását alkalmazva azzal a céllal, hogy a névhasználatra és a névhasználókra vonatkozóan vonhassunk le következtetéseket. Végül megállapítható, hogy az oklevél helynévanyagának az elemzése megerősíti a közelmúltban hasonló vizsgálatnak alávetett 11–13. századi források e téren mutatott eredményeit.

3. Az értekezés a Bakonybéli összeírás első teljes, nyelvtörténeti szempontú elemzését adja, és ezzel a szórványemlékekre irányuló, a jelenben egyre intenzívebbé váló kutatások sorába illeszkedik. Az itt bemutatott eredmények remélhetőleg nemcsak az oklevélről való tudásunkat gazdagítják, hanem azon túlmutató tanulságokkal is járnak. Minél több Árpád-kori oklevél egységes módszertan alapján történő feldolgozása – beleértve az ehhez hasonlóan bizonytalan kronológiai státuszúakat is – a korai ómagyar korról alkotott általános nyelv- és helynévtörténeti ismereteinket bővíti és árnyalja, emellett a társtudományok számára is új adalékokkal szolgálhat.

PELCZÉDER KATALIN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1132-349X>

Pannon Egyetem

Humántudományi Kar

KATALIN PELCZÉDER, Census of the Abbey of Bakonybél as source of language history. A summary of a habilitation dissertation

The dissertation presents a linguistic analysis of the Hungarian lexemes in the Bakonybél census (1086/11–12 or 12th century / +12–13 / +13). The Latin document dates back to the first century of Hungarian literacy and contains a significant number of Hungarian place names, personal names and common nouns, so it plays an important role in learning more about the Hungarian language of the era. The dissertation is the first complete linguistic-historical analysis of this source. The first chapter presents the circumstances of the creation of the diploma, discusses opinions on the dating and gives a philological evaluation of the four parts. The second chapter provides the text and translation of the diploma. The central chapter of the dissertation offers a detailed analysis of the Hungarian elements of seven hundred place names using the method of historical toponym reconstruction. In the fourth chapter, the lessons of linguistic history in linguistic memory are discussed: the linguistic usability of copied, false, and interpolated diplomas, and a historical analysis of the spelling and phonetics of lexemes. The last chapter is a summary of place names: the localisation characteristics, the taxonomic features of each type of place name and the layer of names of foreign origin are described.

Keywords: place names, Census of the Abbey of Bakonybél, linguistic-historical analysis, Middle Ages, historical toponomastics